

פרקים ג'-ד' - תשובתם של יונה

הרב אלחנן סמט

ראינו בשיעור הקודם שתפילתו של יונה ממעי הדג מביעה תהליך תשובה מורכב ביותר. התשובה של יונה לא נבעה מפחד מעונש או מסבל, אלא מדובר בשיבה מחולטת אל ה' מתוך הזדהות מחולטת - למרות שהוא לא מזדהה עם השליחות עצמה. כלומר יונה מוכן ללכת לניוה, למרות שהוא לא מזדהה עם השליחות.

אנו אומרים בסליחות: "מי שענה ליונה במעי הדגה הוא יעננו". כלומר מי שענה ליונה שהתפלל אל אלוקיו כאשר היה מצוי בתכלית ריחוקו, ובכל זאת ה' השיב אותו לחיים באורו של אלוקים - הוא יעננו בתפילתנו שלנו. לדעת האבודרהם, תלמידו של ר' יעקב בעל ה'טור', הסיבה שקוראים את יונה ביום הכיפורים היא לא בגלל תשובת אנשי ניוה, אלא בגלל פרקים א'-ב', הכוללים את סיפור תשובתו של יונה [סדר תפילת יום הכפורים].

נרחיב את הדברים. על כל אדם מוטלת שליחות אלוקית, וכל אחד הוא בבחינת יונה שמנסה לברוח מהתפקיד המוטל עליו ומחובותיו כלפי אלוקים. כל אחד הוא יונה גם במובן שהקב"ה שולח אליו שליחים - מאורעות ואנשים שקוראים לאדם לשוב בתשובה. הקב"ה דואג לזה שחיינו יהיו מלאים בשליחים הקוראים לחזרה בתשובה. גם עשרת ימי תשובה הם שליח אחד ארוך. אנו נתבעים להאזין לשליחים הללו, ולא לאטום את אזנינו כמו שעשה יונה בהתחלת הספר. אנו צריכים לחוש את ריחוקנו מהקב"ה כמו שחש יונה במעי הדג. אנו נתבעים לעשות חשבון נפש על כל השליחים שזלזלנו בהם ובשולחם. בסופו של דבר אנו נתבעים להתפלל את תפילת יונה במעי הדג, ולומר שמי שענה ליונה במעי הדגה הוא יעננו.

את ההפטרה הזו קוראים ברגע האחרון לפני הנעילה. בכך אומרים לאדם שזו ההזדמנות לשוב בתשובה, אם לא עשה זאת עד עתה. לפני פנות היום, ניתן להענות לקריאה האלוקית להתפלל מבטן הדג בו האדם מצוי - ולהיענות.

נקרא כעת את פרקים ג'-ד':

(א) וַיְהִי דְבַר ה' אֶל יוֹנָה שְׁנִית לֵאמֹר: (ב) קוּם לֶךְ אֶל נִינְוָה הָעִיר הַגְּדוֹלָה וְקִרְא אֵלֶיהָ אֵת הַקְּרִיאָה אֲשֶׁר אֲנִי דֹבֵר אֵלֶיךָ: (ג) וַיִּקֶּם יוֹנָה וַיֵּלֶךְ אֶל נִינְוָה כְּדִבְרֵי ה' וַנִּינְוָה הָיְתָה עִיר גְּדוֹלָה לְאֱלֹהִים מִחֻלְף שְׁלֹשֶׁת יָמִים: (ד) וַיִּחַל יוֹנָה לְבוֹא כְּעִיר מִחֻלְף יוֹם אֶחָד וַיִּקְרָא וַיֹּאמֶר עוֹד אַרְבָּעִים יוֹם וַנִּינְוָה נִהְפָּקֶת:

(ה) וַיֹּאמְרֵנוּ אֲנָשֵׁי נִינְוָה בְּאֱלֹהִים וַיִּקְרְאוּ צוּם וַיִּלְבְּשׁוּ שָׂקִים מִגְּדוֹלָם וְעַד קֶטְנָם: (ו) וַיִּנְעַח הַדָּבָר אֶל מֶלֶךְ נִינְוָה וַיִּקֶּם מִכְסָּאוֹ וַיַּעֲבֵר אֶדְרֹתָיו מֵעֲלָיו וַיִּכַּס שָׂק וַיֵּשֶׁב עַל הָאָפֶר: (ז) וַיִּזְעַק וַיֹּאמֶר בְּנִינְוָה מִטַּעַם הַמֶּלֶךְ וַיִּגְדְּלוּ לֵאמֹר הָאָדָם הַזֶּה הִבְהִמָּה הַבְּקָר וְהַצֹּאֵן אֵל יִטְעַמוּ מֵאוֹמָה אֵל יָרְעוּ וּמִים אֵל יִשְׁתּוּ: (ח) וַיִּתְפַּסּוּ שָׂקִים הָאָדָם וְהַבְּהִמָּה וַיִּקְרְאוּ אֶל אֱלֹהִים בְּחֻזְקָה וַיֵּשְׁבוּ אִישׁ מִדְּרָכּוֹ הָרָעָה וּמִן הַחֲמָס אֲשֶׁר בְּכַפֵּיהֶם: (ט) מִי יוֹדֵעַ יָשׁוּב וְנַחֵם הָאֱלֹהִים וְשׁוּב מִחֻרוֹן אָפוֹ וְלֹא נֹאבֵד: (י) וַיִּרְא הָאֱלֹהִים אֵת מַעֲשֵׂיהֶם כִּי שָׁבוּ מִדְּרָכָם הָרָעָה וַיִּנְחַם הָאֱלֹהִים עַל הָרָעָה אֲשֶׁר דִּבֶּר לַעֲשׂוֹת לָהֶם וְלֹא עָשָׂה:

(א) וַיַּרְע אֵל יוֹנָה רָעָה גְדוֹלָה וַיַּחַר לוֹ: (ב) וַיִּתְפַּלֵּל אֵל ה' וַיֹּאמֶר אָנֹכָה ה' הֲלוֹא זֶה דְבָרִי עַד הַיּוֹמִי עַל אֲדַמְתִּי עַל כֵּן קִדַּמְתִּי לְבָרַח תַּרְשִׁישָׁה כִּי יִדְעֹתִי כִּי אַתָּה אֵל חַנוּן וְרַחוּם אָרְךָ אַפְיִם וְרַב חֶסֶד וְנֶחֱם עַל הָרָעָה: (ג) וַעֲתָה ה' קַח נָא אֶת נַפְשִׁי מִמֶּנִּי כִּי טוֹב מוֹתִי מִחַיִּי: (ד) וַיֹּאמֶר ה' הֲהֵיטֵב תָּרָה לְךָ:

(ה) וַיֵּצֵא יוֹנָה מִן הָעִיר וַיֵּשֶׁב מִקְדָּם לְעִיר וַיַּעַשׂ לוֹ שָׁם סֶכֶה וַיֵּשֶׁב תַּחְתֶּיהָ בְּצַל עֵד אֲשֶׁר יִרְאֶה מֵה יִהְיֶה בְּעִיר: (ו) וַיִּמֶן ה' אֱלֹהִים קִיקְיוֹן וַיַּעַל מַעַל לְיוֹנָה לְהוֹיֵת צַל עַל רֹאשׁוֹ לְהַצִּיל לוֹ מִרְעוּתוֹ וַיִּשְׁמַח יוֹנָה עַל הַקִּיקְיוֹן שֶׁמָּחָה גְדוֹלָה: (ז) וַיִּמֶן הָאֱלֹהִים תּוֹלַעַת בְּעֵלוֹת הַשַּׁחַר לְמַחֲרֵת וַתֵּף אֶת הַקִּיקְיוֹן וַיִּיבֹשׁ: (ח) וַיְהִי כַּזֹּרֵחַ הַשָּׁמֶשׁ וַיִּמֶן אֱלֹהִים רוּחַ קָדִים תַּרְשִׁישִׁית וַתֵּף הַשָּׁמֶשׁ עַל רֹאשׁ יוֹנָה וַיִּתְעַלֵּף וַיִּשְׁאַל אֶת נַפְשׁוֹ לְמוֹת וַיֹּאמֶר טוֹב מוֹתִי מִחַיִּי:

(ט) וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֵל יוֹנָה הֲהֵיטֵב תָּרָה לְךָ עַל הַקִּיקְיוֹן וַיֹּאמֶר הֵיטֵב תָּרָה לִי עַד מָוֶת: (י) וַיֹּאמֶר ה' אַתָּה חֲסַף עַל הַקִּיקְיוֹן אֲשֶׁר לֹא עָמְלָתָ בּוֹ וְלֹא גִדַּלְתָּו שָׁבֵן לִיְלָה הָיָה וּבֶן לִיְלָה אָבָד: (יא) וְאַנִּי לֹא אָחוּס עַל נִינְוָה הָעִיר הַגְּדוֹלָה אֲשֶׁר יֵשׁ בָּהּ הַרְבֵּה מִשָּׂתִּים עֹשְׂרָה רַבּוֹ אָדָם אֲשֶׁר לֹא יָדַע בֵּין יְמִינוֹ לְשִׁמְאֵלוֹ וּבִהְמָה רַבָּה:

אם נעיון, נראה כי ישנה סתירה בין שני הפרקים. בדברי הקב"ה ליונה בפרק ד', כאשר הוא מנמק את הצלת נינה - לא מזכרת העובדה שאנשי העיר חזרו בתשובה. לפי דבריו שם, אין קשר בין חזרתם בתשובה לבין הצלתם. לכאורה הקב"ה היה צריך לומר ליונה שהצלת אנשי נינה הייתה בגלל חזרתם בתשובה. בנוסף, במסכת תענית תשובתם של אנשי נינה מובאת כדוגמא ומופת על הדרך לחזור בתשובה [ב, א]:

הזקן שבהן אומר לפניו דברי כבושין אחינו לא נאמר באנשי נינה "וירא אלהים את שקם ואת תעניתם" אלא "וירא אלהים את מעשיהם כי שבו מדרךם הרעה" [ג, י].

עוד יש לשאול, שאם עיקר ההצלה היא הכמות הגדולה של תושבי נינה - מדוע יונה נשלח בכלל לקרוא להם לחזור בתשובה, הרי הם היו ניצולים בכל מקרה. אם כן, יש להבין את היחס בין פרק ג' לפרק ד'. רוב הפרשנים החדשים אומרים שיונה יצא למלחמה כנגד רעיון התשובה. פה אנו חוזרים לשאלה המרכזית על סיבת בריחתו של יונה. לדידם, יונה יוצא כנגד רעיון התשובה. יונה סובר שאם נינה חטאה, אזי צריך להפוך אותה - מבלי לתת לה הזדמנות לחזור בתשובה. לאחר שיונה רואה שאנשי נינה חזרו בתשובה כנגד רצונו, הוא מבין שהוא פעל כנגד עקרונותיו בכך שגרם למחילת חטאם. יונה סובר שהתשובה היא חריגה מהחוקיות בה צריך להתנהל העולם.

גישה זו מסבירה מדוע הקב"ה לא מזכיר ליונה את חזרתם של אנשי נינה בתשובה, ומעבר לכך היא מסבירה דבר נוסף. חמש עשרה פעמים בתנ"ך מזכרות מידות הרחמים שנתגלו למשה בהר סיני. כולם מזכירים את המידות כדי לשבח את ה' או כדי לבקש רחמים על ידי מידות אלו. הפעם היחידה בתנ"ך שמישהו מטיח את המידות הללו בקב"ה ואומר שמדובר בדבר לא רצוי, היא כאן אצל יונה: "על כן קדמתי לברח תרשישה כי ידעתי כי אתה אל חנון ורחום ארך אפים ורב חסד ונחם על הרעה" [ד, ב]. יונה לא מזכיר את מידת "אמת", ובכך הוא אומר שברח כיוון שידע שהקב"ה הוא בעל מידות רחמים שאינם רצויות לו. לפי יונה העולם צריך להתנהל על פי מידת הדין.

זהו פירוש נועז מאוד, לומר שיונה מתווכח על עצם רעיון התשובה עם הקב"ה. אין בתנ"ך, ולא יכול להיות, דבר תמוה כמו זה שנביא יחלוק על הקב"ה על יסוד מרכזי, שהוא יסוד התורה כמעט. התשובה היא לא עניין צדדי, אלא היא מיסודות האמונה הישראלית. נביאים קיימים בעולם בגלל רעיון התשובה, וכל תפקידו של הנביא נולד על ברכי התשובה. להניח שישנו נביא ותיק, שחולק על כל רעיון התשובה - זהו דבר שלא ניתן לומר. אמנם בירושלמי נאמר [מכות ב, ו]:

שאלו לחכמה: חוטא מהו עונשו? אמרה להם: חטאים תרדף רעה. שאלו לנבואה: חוטא מהו עונשו? אמרה להן: הנפש החוטאת היא תמות. שאלו לקודשא בריך הוא: חוטא מהו עונשו? אמר להן: יעשה תשובה ויתכפו לו, היינו דכתיב "על כן יורה חטאים בדרך" (תהלים כה, ח) - יורה לחטאים דרך לעשות תשובה.

לפי מאמר זה, כיכול החכמה והנבואה לא מעכלים את רעיון התשובה. אך אי אפשר להתבסס על מאמר חז"ל כזה כדי לומר שיונה הוא נציג הגישה ששוללת את רעיון התשובה.

אם כן, יש להבין מדוע חורה ליונה על סליחת הקב"ה לנינוה. התשובה היא שיונה לא חולק על כל רעיון התשובה, אלא דווקא על התשובה של נינוה. יכול להיות שיונה מתנגד לרעיון שהתשובה תינתן כאפשרות גם לגוים. אך ניתן לומר שיונה מתנגד דווקא לכך שנינוה תקבל אפשרות לחזור בתשובה. יש פרשנים האומרים שכיוון נינוה היא בירת אשור, ועוד 150 שנה היא עתידה להחריב את ישראל, יונה שרואה את העתיד לא מוכן לסייע ולהציל את מי שעתיד להחריב את ישראל. לפי זה, יונה נושא את נפשו למען הצלת עם ישראל.

דרך זו היא אי-פשט גמור. אמנם יונה בן אמיטי מוזכר בספר מלכים כנביא בממלכת ישראל [מלכים ב יד, כג-כז]:

(כג) בַּשָּׁנָה חָמֵשׁ עָשָׂרָה שָׁנָה לְאַמְצִיָּהוּ בֶן יוֹאָשׁ מֶלֶךְ יְהוּדָה מָלַךְ יִרְבְּעָם בֶּן יוֹאָשׁ מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל בְּשִׁמְרוֹן אַרְבָּעִים וְאַחַת שָׁנָה: (כד) וַיַּעַשׂ הָרַע בְּעֵינֵי ה' לֹא סָר מִכָּל חַטָּאוֹת יִרְבְּעָם בֶּן נְבֻט אֲשֶׁר הֶחְטִיא אֶת יִשְׂרָאֵל: (כה) הוּא הֵשִׁיב אֶת גְּבוּל יִשְׂרָאֵל מִלְּבוֹא חֶמֶת עַד יָם הַעֲרָבָה כַּדָּבָר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר דָּבַר בְּיַד עֲבָדוֹ יוֹנָה בֶּן אֲמִיטִי הַנְּבִיא אֲשֶׁר מָגַת הַחֶפְרָ: (כו) כִּי רָאָה ה' אֶת עֲנֵי יִשְׂרָאֵל מֵרָחֵק מְאֹד וְאָפֶס עֲצוּר וְאָפֶס עֲזוּב וְאֵין עֲזָר לְיִשְׂרָאֵל: (כז) וְלֹא דָבַר ה' לְמַחֲוֹת אֶת שֵׁם יִשְׂרָאֵל מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם וַיּוֹשִׁיעֵם בְּיַד יִרְבְּעָם בֶּן יוֹאָשׁ:

אך הפסוקים הללו לא רלוונטיים להבנת ספר יונה. ניתן היה לתרגם את יונה לשפה זרה, ולא היינו יודעים שיונה מגיע מארץ ישראל. זהו ספר שכולו כתוב בלא כל זיקה לאומית ישראלית. אם עמו של יונה היה קשור באופן מהותי לספר, הייתכן שיונה לא היה מעלה על נס את כבודו של עם ישראל בדיונו עם הקב"ה? הספר הזה הוא מחוץ לכל חשבון לאומי. כל מי שקורא את הספר בנאמנות לכתוב, מרגיש שהספר מתרחק מכל רעיון לאומי של עם ישראל - ולכן לא ניתן לומר שזה עיקר הספר. ברור שהבעיה הנידונה בספר איננה קשורה לעם ישראל בלבד.

לכן יש שאומרים שיונה ברח שכיוון שאם הוא יקרא לנינוה לחזור בתשובה, והם אכן יעשו זאת - אזי הוא יראה כנביא שקר. אך דבר זה לא ניתן להיאמר, כיוון שברור היה ליונה ולאנשי נינוה שגזירת ה' היא קריאה לחזור בתשובה. דבר זה ברור מעצם שליחותו של יונה - אם הקב"ה שולח נביא כדי לומר שעוד ארבעים יום נינוה נהפכת, כל הסיטואציה מבהירה שלא מדובר בגזירה מוחלטת. מלך נינוה אומר לעמו: "מי יודע ישוב ונחם האלהים ושב מחרון אפו ולא נאבד" [ג, ט]. כלומר גם הוא יודע שיש אפשרות כזו, למרות שהיא לא בטוחה.

נציע כעת תשובה אחרת. אם נתבונן בתשובת אנשי נינוה בפרק ג', נגלה דברים מוזרים מאוד. ראשית התשובה שלהם היא קיצונית ביותר בפתאומיותה, היא נראית כדבר מדהים. יונה רק מתחיל בקריאתו - וכבר העיר הגדולה מאמינה באלוקים. לא צריך לומר שהם התחילו להאמין בקב"ה והתגיירו, אלא אנשי נינוה הבינו שהרמה המוסרית שלהם תביא עליהם חורבן בדבר אלוקים - ולא משנה באיזה אלוהים מדובר.

"ויקראו צום וילבשו שקים מגדולם ועד קטנם" [ג, ה]. יש פה תגובה ספונטאנית מדהימה, שכוללת גם את הילדים. התשובה צומחת מלמטה, ומגיעה עד למלך שמעביר את אדרתו מעליו. הוא מוציא מנשר מלכותי לכל העיר [ז-ט]:

(ז) ויזעק ויאמר בנינוה מטעם המלך וגדליו לאמר האדם והבהמה הבקר והצאן אל יטעמו מאומה אל ירעו ימים אל ישתו: (ח) ויתכסו שקים האדם והבהמה ויקראו אל אלהים בחזקה וישבו איש מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיהם: (ט) מי יודע ישוב ונתם האלהים ושב מחרון אפו ולא נאבד:

המלך מצווה שגם הבקר והצאן צריכים לצום ולא לשתות מים. אך לכאורה הדבר לא מובן, כפי שכבר תמחו על כך חז"ל: "אם אדם חטא - בהמה מה חטאה? ואם גדולים חטאו - קטנים מה חטאו?" [יומא כב, ב]. הפרשנים בדרך הפשט אומרים שכדי שאנשי העיר יהיו פנויים לחזור בתשובה, לא התעסקו בהאכלת החיות. אך זהו לא הפשט, אלא בפשט ישנו ציווי לענות את החיות. לא רק שהבהמות צריכות לצום, אלא הם צריכות להתכסות בשקים ולקרוא לקב"ה בחזקה.

למרות הדברים המשונים הללו, הקב"ה סולח לאנשי נינוה. בבבלי ובירושלמי ישנה דעה שמנוסחת בדברים הקיצוניים: "תשובה של רמיות עשו אנשי נינוה" [ירושלמי תענית ב, א]. על אותה המשנה שראינו לעיל, המציגה את דברי הכיבושין שמשבחים את תשובת נינוה - דורשים הירושלמי והבבלי ביקורת קשה על אנשי נינוה. ביקורת זו נסובה בעיקר סביב עניין הבהמות. הגמרא מספרת שאנשי נינוה הפרידו בין האמהות לעגלים ועינם - ואמרו לקב"ה שאם הוא לא מרחם עליהם, הם לא ירחמו עליהם. הילדים המעונים זועקים לשמים, ואנשי נינוה מאיימים שלא לרחם עליהם אם הקב"ה לא ירחם עליהם. בכך הם כביכול מכריחים את הקב"ה לקבל את תפילתם.

ובאמת עניין הבהמות אינו מובן. החוקרים אומרים שמנהגים כאלו של צום היו נפוצים, אך יש להבין את המנהגים הללו. התשובה היא שזו חוצפא כלפי שמיא, ונסיון למנוע מהקב"ה לעשות פעולה חופשית.

ישנה ביקורת נוספת על אנשי נינוה. הפסוק אומר: "וישבו איש מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיהם" [ג, ח]. אין לטשטש את העובדה שמלבד מה שעשו עם הילדים והבהמות, אנשי נינוה צמים ומאמינים - ובאמת שבים מהחמס אשר בכפיהם. אי אפשר לומר שאין פה חזרה בתשובה, אלא רק חוצפא כלפי שמיא. אך גם פה חז"ל ראו דבר ביקורתי. כתוב שהם שבו מהחמס "אשר בכפיהם". בירושלמי כתוב שמה שהיה בכף היד החזירו, אך לא מעבר לכך [שם]. בבבלי כתוב בדיוק הפוך: "מאי ומן החמס אשר בכפיהם? אמר שמואל: אפילו גזל מריש ובנאו בבירה - מקעקע כל הבירה כולה ומחזיר מריש לבעליו" [תענית טז, א]. דבר זה לכאורה מלמד על צדיקותם הגדולה. אך האמת היא שנחלקו בית שמיא ובית הלל האם לפרק את הבירה, והלכה היא שאין לפרק את הבירה - אלא להחזיר את דמי המריש. נראה שדבר זה הוא לגנותם של אנשי נינוה. יש פה תופעה של הקצנה לא טבעית.

מצד שני אין להתכחש לכך שאנשי נינוה שבו מדרכם הרעה ושינו את מעשיהם. הגמרא כנראה לא חשבה שדבריה מתנגדים למשנה, אלא היא הבינה שזה מה שהזקן אומר לעם. אפילו אנשי נינוה עם תשובתם המוזרה והמעוותת, בשורה התחתונה הועיל להם שינוי מעשיהם, ולכן ניצלו. תשובתם של נינוה הייתה לא ראויה, ולמרות זאת שינוי המעשים הועיל להם.

יונה רואה את התהליך המדהים הזה בנינוה, והוא אומר שזה לא רציני. הם באמת מאמינים שיבוא עליהם עונש, אך זו לא תשובה אמיתית ועמוקה - ולכן היא עתידה לחלוף. זו תשובה מחמת יראה בדרגה היותר פחותה שניתן לחשוב עליה, כאשר היא מעורבת בסיגים של עבודה זרה. בלשון הירושלמי "תשובה של רמיות" [שם]. יונה אומר לקב"ה שאין לו לקבל תשובה כזו, כיוון שהיא לא אמת. יונה העריך מלכתחילה שתשובתם של אנשי נינוה תהיה כזו, ועל כן הוא רצה לברוח. יונה משמיט את מידת האמת בדבריו, כיוון שהקב"ה מקבל גם תשובה של רמיות. לכן הקב"ה לא מזכיר ליונה את

חזרתם של אנשי נינוה בתשובה. הקב"ה עונה ליונה שהוא מסתפק אפילו בתשובה קלה מאוד, כיוון שיש לו נטיה לרחם על נינוה: "אֲשֶׁר יֵשׁ בָּהּ הַרְבֵּה מִשָּׁתִּים עֲשָׂרָה רְבוּ אָדָם אֲשֶׁר לֹא יָדַע בֵּין יְמִינוֹ לְשִׂמְאֵלוֹ וּבְהֵמָּה רַבָּה" [ד, יא]. הקב"ה ראה יסוד של אמת בתשובתם, ונכון לעכשיו הוא לא נוהגים ברעה. תשובת הרמיות של נינוה היא היסוד להבנת התשובה של נינוה.